

УДК 343.122(477)

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2020.16.37>

ПРО ОКРЕМІ АСПЕКТИ ВПЛИВУ МІЖНАРОДНИХ ПРАВОВИХ СТАНДАРТІВ ЩОДО ПОТЕРПІЛИХ НА ЧИННЕ КРИМІНАЛЬНЕ ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ЗАКОНОДАВСТВО УКРАЇНИ

Кочура Олександра Олександрівна,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального
процесу, криміналістики
та експертології
факультету № 6
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

Даниленко Анастасія Володимирівна,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального
процесу та організації
досудового слідства
факультету № 1
(Харківський національний університет
внутрішніх справ, м. Харків, Україна)

У сучасному світі однією з основних тенденцій є глобалізація всіх сфер життя людини. Саме тому органи влади багатьох держав намагаються узгоджувати свою правову політику в процесі міжнародно-правової інтеграції. Натепер наявний розроблений та усталений комплекс прав людини як соціального, політичного, так і культурного характеру. Особливе місце в цьому механізмі відведено правам людини, пов'язаним із процедурою здійснення кримінального процесу. Тобто сучасною тенденцією в напрямі посилення гарантій прав осіб, які є учасниками кримінального провадження, є підвищення уваги до дійсних міжнародних правових стандартів у сфері прав людини, що акумулюють у собі передові концепції та визначають наявність правового стану людини. Тому що саме від ставлення держави до особи, поваги до її честі та гідності, законних інтересів та прав залежить механізм побудови правової держави, зокрема кримінального процесу. Автори статті розглянули зміст міжнародних нормативно-правових документів, які у своїх положеннях містять міжнародні правові стандарти забезпечення прав людини щодо потерпілих у кримінальному процесі. Хоча, на жаль, реальна міжнародно-правова інтеграція залишатиметься бажаним результатом, своєрідним «дороговказом» на шляху до подальшої демократизації національної системи кримінального процесу.

Також було досліджено окремі питання, що стосуються правового положення неповнолітніх осіб, щодо яких було вчинено протиправне діяння, з урахуванням міжнародних та європейських правових стандартів.

За результатами дослідження встановлено певні прогалини, неузгодженості та наявні недоліки чинного кримінального процесуального законодавства України з досліджених питань. При цьому також проаналізовано різні наукові позиції окремих учених та наукових шкіл, що вивчали вказані напрями, щодо досліджених питань

і матеріали правозастосовної практики, за результатами чого були напрацьовані та висловлені власні наукові погляди автора. На підставі проведеного дослідження висловлено конкретні пропозиції й рекомендації щодо вдосконалення окремих положень кримінального процесуального законодавства України та практики діяльності правоохоронних органів, громадських організацій.

Ключові слова: міжнародні правові стандарти, кримінальний процес, потерпілий, неповнолітній потерпілий, міжнародні правові акти.

SOME ASPECTS OF THE INFLUENCE OF INTERNATIONAL LEGAL VICTIMS' STANDARDS ON THE CURRENT CRIMINAL PROCEDURAL LEGISLATION OF UKRAINE

Kochura Oleksandra Oleksandrivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor,
Senior Lecturer at the Department
of the Criminal Procedure,
Criminology and Forensic Expertise
of the Faculty № 6
(Kharkiv National University of Internal
Affairs, Kharkiv, Ukraine)

Danylenko Anastasiia Volodymyrivna,
Candidate of Juridical Sciences,
Senior Lecturer at the Department
of the Criminal Procedure
and Pre-trial Investigation
of the Faculty № 1
(Kharkiv National University of Internal
Affairs, Kharkiv, Ukraine)

In modern world, one of the main trends is the globalization of all spheres of human life. That is why the authorities of many states are trying to harmonize their legal policies in the process of international legal integration. At present time, there is a developed and established set of human rights, both social, political and cultural. A special place in this mechanism is given to human rights related to the criminal proceedings. That is, the current trend towards strengthening the guarantees of the rights of persons involved in criminal proceedings is to increase attention to existing international legal standards in the field of human rights, which accumulate advanced concepts and determine the existence of the legal status of a person. Because the mechanism of building the rule of law, and the criminal process in particular, depends on the attitude of the state to the person, respect for his honor and dignity, legitimate interests and rights. The authors of the article considered the content of international legal documents, which in their provisions contain international legal standards for human rights in relation to victims of criminal proceedings. Although, unfortunately, real international legal integration will most likely remain the desired result, a kind of "guide" on the way to further democratization of the national criminal justice system.

Certain issues concerning the legal status of minor victims were also researched, taking into account international and European legal standards.

According to the results of the study, certain gaps, inconsistencies and existing shortcomings of the current criminal procedure legislation of Ukraine on the investigated

issues have been identified. At the same time, various scientific positions of individual scientists and scientific schools that dealt with these areas on the researched issues and materials of law enforcement practice were analyzed, as a result of which the authors own scientific views were developed and expressed. Based on the study, specific proposals and recommendations were made to improve certain provisions of the criminal procedure legislation of Ukraine and the practice of law enforcement agencies, NGOs.

Key words: international legal standards, criminal proceedings, victim, minor victim, international legal acts.

Однією з характерних рис сучасного глобального світу, на думку більшості учених, є процес міжнародно-правової інтеграції, яка постає у вигляді діяльності держав з узгодження їх правової політики. Натепер наявний розроблений та усталений комплекс прав людини як соціального, політичного, так і культурного характеру. При цьому слід зазначити, що особливе місце в цьому механізмі відведено правам людини, пов'язаним із процедурою здійснення кримінального процесу. Тобто сучасною тенденцією у напрямі посилення гарантій прав осіб, які є учасниками кримінального провадження, є підвищення уваги до дійсних міжнародних правових стандартів у сфері прав людини, що акумулюють у собі передові концепції та визначають наявність правового стану людини. Тому ми вважаємо, що саме від ставлення держави до особи, поваги до її честі та гідності, законних інтересів та прав залежить механізм побудови правової держави, зокрема кримінального процесу. Щодо цього І.Я. Фойницький ще у 1912 році слушно зазначав, що як характер і зміст кримінального процесу залежать від стану особи і держави, так і побудова кримінального процесу суттєво впливає на права і стан особи в державі [1, с. 10–11].

Різні аспекти цієї проблеми були предметом досліджень багатьох науковців, зокрема О.М. Бандурки, І.Л. Бородіна, О.Я. Гораджаєва, С.П. Головатого, Ю.Ф. Кравченко, С.В. Петкова, Т.І. Присяжнюк, Н.М. Радановича, Д.В. Сімоновича, О.М. Талалаєва, В.М. Тертишника та інших. Водночас через об'єктивні причини і зважаючи на різноплановість та багатоаспектність, зазначена проблема, очевидно, буде надзвичайно актуальною протягом усього часу існування кримінального процесу (незалежно від рівня економічного розвитку та політичного устрою тієї чи іншої держави). Отож, на нашу думку, реальна міжнародно-правова інтеграція залишатиметься, найімовірніше, бажаним результатом, своєрідним «дороговказом» на шляху до подальшої демократизації національної системи кримінального процесу.

Метою статті є вивчення впливу міжнародних правових стандартів щодо потерпілих, зокрема неповнолітніх, на чинне кримінальне процесуальне законодавство України.

Чим же є міжнародні правові стандарти з прав людини у сфері кримінального провадження? Складність відповіді на це питання полягає, на думку О.М. Талалаєва, в тому, що вони не зафіксовані у якомусь одному міжнародному акті, а розділені між численними договорами і звичаями, оскільки в міжнародному праві відсутні кодекси, подібні до тих, які є у внутрішньому праві державі [2, с. 66]. У міжнародних документах поряд із найбільш поширеним словосполученням «міжнародні стандарти», «європейські стандарти» використовуються поняття «стандартні правила» [3, с. 615], «мінімальні стандартні правила» [4] та інші.

Дослідження змісту міжнародних нормативно-правових документів дає можливість сформулювати поняття «міжнародні правові стандарти забезпечення прав людини у кримінальному провадженні» як звід основних засад або принципів забезпечення прав людини, встановлений міжнародними нормативно-правовими актами,

що є обов'язковими для використання всіма національними органами в кримінальному провадженні у разі їх ратифікації Верховною Радою України. Міжнародні правові стандарти – це комплекс правових актів, що розвивається. Його не можна отожднювати лише із загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права, оскільки здебільшого це лише морально-правові зобов'язання, за рівнем реалізації яких можна отримати відповідь як щодо реальних процесів демократизації в суспільстві, характеру взаємовідносин особи та держави, так і щодо ступеня розвитку громадського суспільства в цілому.

Тому сутність міжнародного правового стандарту трансформується в межах певної національно-правової системи, що пропонує своє бачення механізму реалізації міжнародних правових стандартів. Зважаючи на вищевказане, комплексне дослідження міжнародних правових стандартів без урахування досвіду інших держав у вирішенні питання щодо створення дієвого механізму кримінального процесу, що б відповідало вимогам дотримання прав особи, не є можливим.

Історично склалося, що міжнародна громадськість прагнула напрацювати стандарти в найбільш уразливих сферах кримінальних процесуальних відносин. Причому, як слушно зазначає Д.В. Сімонович, якщо в початковий період становлення прав особи акцент робився на проголошенні невід'ємних прав і свобод особи, що становлять сьогодні принципи правові категорії, то на подальшому етапі розвитку світового співтовариства увага приділяється переважно спеціалізації правових положень щодо окремого учасника кримінального провадження і, як наслідок, процесу демократизації в кримінальних правових відносинах [5, с. 24], які ми підтримуємо.

Згідно з дослідженням положення Конституції України 1996 року, до правової системи нашої держави були вперше включені принципи і норми міжнародного права та міжнародні договори України (ст. 9) [6]. Ця обставина надала можливість особам, залученим до кримінального процесу, безпосередньо посилатися на демократичні норми, прийняті в міжнародному праві, при захисті своїх прав і свобод. Зважаючи на це, натепер правоохоронні та судові органи можуть безпосередньо застосовувати норми, що містяться в міжнародних договорах, ратифікованих Україною в установленому порядку. При цьому в ст. 19 Закону України від 29 червня 2004 року «Про міжнародні договори України» щодо імплементації положень Конституції України зазначається, що «якщо міжнародним договором України, який набув чинності у встановленому законом порядку, встановлено інші правила, ніж ті, що передбачені у відповідному акті законодавства України, то застосовуються правила міжнародного договору» [7]. Тому це правило в повному обсязі поширюється і на сферу дії кримінального процесу та на проведення кримінального провадження зокрема.

У подальшому ухвалення Верховною Радою України Закону «Про ратифікацію Конвенції про захист прав і основних свобод людини 1950 року. Першого протоколу та протоколів 2, 4, 7 та 11 до Конвенції» від 17 липня 1997 р. стало не лише аспектом, із якого розпочалось перенесення на «українське підґрунтя» європейських цінностей, а й моментом, із якого Україна стала потенційним відповідачем у Європейському суді з прав людини (далі – Суд). Адже відповідно до положень Конвенції будь-яка особа, неурядова організація або група осіб, що вважають себе потерпілими від порушення державою прав, викладених у Конвенції, може подати скаргу до Суду [8]. На основі Європейської конвенції нині діє Суд. За допомогою Суду здійснюється контроль над виконанням вимог Конвенції та їх відповідністю до внутрішнього законодавства держави. Отож, як слушно зазначає Т.І. Присяжнюк, у межах Європейської конвенції про захист прав і основних свобод людини розглядаються, окрім інших, громадянські права, які зачіпають сферу кримінального і цивільного судочинства та за

допомогою яких реалізуються процесуальні гарантії осіб, котрі беруть участь у судовому процесі та в досудовому слідстві [9, с. 34]. Підтримуючи цю думку, Д.В. Сімонович наголошує, що є деякі критерії розмежування міжнародних та європейських стандартів із прав людини в кримінальному процесі, зокрема: 1) міжнародні стандарти з прав людини, які затверджуються Генеральною Асамблеєю ООН, або європейські стандарти з прав людини, що затверджуються Радою Європи; 2) міжнародні стандарти як результат пошуку якісно нових організаційних, політичних і правових засобів забезпечення основних прав і свобод людини світовою спільнотою або європейські правові стандарти, що закріплюють та розвивають міжнародні правові стандарти з прав людини [10, с. 403].

Щодо тих питань, які стосуються правового положення неповнолітніх осіб, щодо яких було вчинено протиправне діяння, з урахуванням міжнародних та європейських правових стандартів, слід визначити, що міжнародний захист прав дитини – це порівняно нове в історичному аспекті явище. Якщо згадати, що Конвенція про права дитини, яка інакше зветься Конституцією прав дитини, була ухвалена лише 20 листопада 1989 року та ратифікована постановою Верховної Ради України № 789-ХІІ (789-12) лише 27 лютого 1991 року [11]. Класичним прикладом початку руху щодо захисту прав дітей, який неодноразово згадувався у юридичній літературі, є випадок восьмирічної Марі Єлен Уильсон з Балтимора, якій систематично наносила побої її мати. Тоді на захист цієї дівчинки стали члени місцевого відділення Товариства боротьби з жорстоким поводженням із тваринами, що свідчить про те, що громадські об'єднання із захисту тварин з'явилися раніше ніж неурядові організації щодо захисту прав дітей. Перша у світі організація щодо захисту дітей з'явилася у 1919 році, у 1924 році була прийнята Женевська декларація про права дитини Ліги Націй, а у 1959 році – Декларація з прав дитини Генеральної Асамблеї ООН. 1979 рік був оголошений Міжнародним роком дитини, та лише десять років потому була прийнята Конвенція про права дитини [12].

У Конвенції про права дитини зазначається, що дитиною є кожна людська істота до досягнення нею 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до цієї особи, вона не досягає повноліття раніше (ст. 1). У ньому також підкреслюється (ст. 3), що в усіх діях щодо дітей (незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами) та діях, які контролюють питання соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами першочергова увага повинна приділятися якнайкращому забезпеченню інтересів дитини (ст. 3). Держави-учасниці Конвенції зобов'язані вжити всіх необхідних законодавчих та інших заходів для здійснення прав, визнаних у цій Конвенції (ст. 4), та забезпечити дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини повинна приділятися належна увага згідно з її віком і зрілістю. Із цією метою дитині надається можливість бути заслуханою під час будь-якого судового розгляду, що стосується дитини (безпосередньо або через представника) чи відповідного органу в порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства (ст. 12). У ст. 19 Декларації вказано, що держави-учасниці повинні вжити всіх необхідних законодавчих й інших заходів із метою захисту дитини від усіх форм фізичного та психологічного насильства, образи чи зловживань, відсутності піклування чи недбалого і брутального поводження та експлуатації, включаючи сексуальне насильство, з боку батьків, законних опікунів чи будь-якої іншої особи, яка турбується про дитину [11].

У Декларації основних принципів відправлення правосуддя стосовно жертв злочинів і зловживання владою, прийнятій ООН 29 листопада 1985 року (і хоча ця

Декларація не ратифікована Україною, проте для національного законодавства вона носить рекомендаційний характер), під терміном «жертва», зокрема щодо неповнолітніх, слід розуміти осіб, яким індивідуально чи колективно була заподіяна шкода, зокрема тілесні ушкодження чи моральний збиток, емоційні страждання, матеріальний збиток або суттєве приниження їх основних прав у результаті дії або бездіяльності порушника національного законодавства держав-членів ООН (п. 1). При цьому положення цієї Декларації застосовуються до всіх осіб, незалежно від раси, кольору шкіри, роду, віку тощо. Відповідно до названої Декларації, неповнолітній може вважатися жертвою злочину незалежно від того, чи був установлений, заарештований, переданий до суду чи засуджений правопорушник, а також незалежно від родинних правовідносин між правопорушником і неповнолітнім потерпілим. Термін «жертва» у відповідних випадках включає близьких родичів або опікунів неповнолітнього, а також осіб, котрим заподіяна шкода при спробі допомогти підліткові, який перебував у скрутному становищі (п. 2).

Відповідно до першого розділу Декларації («Доступ до правосуддя й справедливе ставлення»), до неповнолітніх потерпілих варто ставитися з жалем і поважати особисту гідність. Вони мають право на доступ до механізмів правосуддя і якнайшвидшу компенсацію за завданий їм збиток відповідно до чинного національного законодавства [13].

Радою Європи розроблено фундаментальні міжнародні документи, що безпосередньо стосуються державного захисту учасників кримінального провадження. Так, у 1983 році прийнято Конвенцію про відшкодування збитків жертвам насильницьких злочинів [14]; у 1985 – Рекомендації № R (85) 11 щодо становища потерпілого в межах кримінального права і процесу [15]; у 1987 – Рекомендації № R (87) 21 про надання допомоги жертвам і запобігання віктимізації [16], які охоплюють багато сфер Декларації. Найбільшу увагу в Рекомендаціях приділено жертві злочину, оскільки головне їх спрямування – це зміцнення довіри до правосуддя. Ідеться про необхідність відшкодування завданої потерпілому фізичної, психологічної, матеріальної і соціальної шкоди, а також про заходи, які доцільно вживати задля заохочення жертви до співпраці з правоохоронними органами.

Головним надбанням Рекомендацій щодо стану потерпілого, зокрема неповнолітніх, у межах кримінального права і процесу є розроблення основних принципів перегляду відповідного національного законодавства та практики. Серед них слід виокремити такі: підвищення професійного рівня працівників поліції, що дозволить їм поводитися з потерпілими, зокрема неповнолітніми, більш конструктивно (ставитися до них зі співчуттям, надавати необхідну підтримку); інформування поліцією потерпілого, зокрема неповнолітнього, щодо можливості отримання ним сприяння у вирішенні його проблем, практичної та правової допомоги, компенсації як від правопорушників, так і держави, а також щодо результатів поліцейського розслідування; провадження допиту потерпілого, зокрема неповнолітнього, з урахуванням його стану, виявляючи повагу до його прав та гідності; звільнення правопорушника від кримінальної відповідальності тільки за умови вирішення питання щодо надання компенсації потерпілому; інформування судом потерпілого про дату та місце проведення судового розгляду, можливість отримання відшкодування і компенсації під час кримінального процесу, про правову допомогу та способи його повідомлення про результати розгляду справи; закріплення в національному законодавстві положення, відповідно до якого компенсація може бути встановлена у вигляді кримінальної санкції або заходу, який її замінює, або може бути призначена додатково до кримінальної санкції; підвищення рівня захисту потерпілого, зокрема неповнолітнього,

через нерозголошення будь-яких фактів, які стосуються приватного життя чи можуть образити гідність потерпілого (проведення закритого судового засідання; нерозголошення особистої інформації); забезпечення ефективним захистом потерпілого та членів його сім'ї від залякування і можливої помсти з боку особи, яка вчинила злочин (особливо у справах щодо організованої злочинності) [15].

Крім цього, рекомендовано визначити, на які з наявних громадських та приватних організацій доцільно покласти функцію сприяння жертвам злочинів. Таке сприяння передбачає можливість надання термінової допомоги, а саме: фізичного захисту від помсти злочинця; тривалої медичної, психологічної, соціальної та матеріальної допомоги; правової підтримки, спрямованої на запобігання потенційній віктимізації; сприяння під час кримінального провадження [17, с. 28].

Таким чином, при проведенні аналізу міжнародних правових актів зарубіжного та національного законодавства, досвіду та практики правового захисту неповнолітнього потерпілого можна дійти висновку, що чинне національне законодавство не зовсім відповідає міжнародним правовим стандартам і правилам цієї діяльності та потребує подальшого вдосконалення.

Список використаних джерел:

1. Фойницький І.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т. 1. Санкт Петербург : Альфа, 1996. 607 с.
2. Талалаев А.Н. Два вопроса международного права в связи с Конституцией РФ. *Государство и право*. Москва, 1998. № 3. С. 64–70.
3. Юридична енциклопедія : в 6 т. Київ : Українська енциклопедія. Т. 5. П-С. 2003. 735 с.
4. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») / Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 40/33 від 10 грудня 1985 року. URL: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1014.865.0> (дата звернення 15.11.2020 р.).
5. Сімонович Д.В. Європейські стандарти забезпечення прав людини у досудових стадіях кримінального процесу України : монографія. Харків : НикаНова, 2011. 272 с.
6. Конституція України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення 12.11.2020 р.)
7. Про міжнародні договори України : Закон України від 29 червня 2004 р. / *Верховна Рада України*. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/rada/show/1906-15> (дата звернення 11.11.2020 р.).
8. Про ратифікацію Конвенції про захист прав та основних свобод людини 1950 року. Першого протоколу та протоколів № 2, 4, 7 та 11 до Конвенції : Закон України. *Відомості Верховної Ради України*. Київ, 1997. № 40. Ст. 263
9. Присяжнюк Т.І. Система Європейської Конвенції про захист прав і основних свобод людини – унікальний інструмент захисту порушених прав. *Право України*. Київ, 2001. № 6. С. 32–36.
10. Сімонович Д.В. Розмежування міжнародних та європейських стандартів з прав людини у кримінальному судочинстві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. Дніпропетровськ, 2010. № 4. С. 400–410.
11. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року (редакція від 03.04.2003) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення 10.11.2020 р.).
12. Доклад Уполномоченного по правам человека в Республике Казахстан «О соблюдении прав детей в Республике Казахстан» URL: http://www.ombudsman.kz/en/publish/docs/doklad_spec/detail_2.php?ID=1069 (дата обращения: 11.11.2020 г.).

13. Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою від 29 листопада 1985 року (прийнята від 29.11.1985) URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_114 (дата звернення: 10.11.2020 р.)

14. Европейская Конвенция о возмещении ущерба жертвам насильственных преступлений: ETS № 116 URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_319#Text (дата обращения: 10.11.2020 г.)

15. Рекомендации Комитета Министров Совета Европы № R (85) 11 «Относительно положения потерпевших в рамках уголовного права и уголовного процесса» URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_127#Text (дата обращения: 11.11.2020 г.).

16. Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи № R (87) 21Е про надання допомоги жертвам і запобігання віктимізації від 17 вересня 1987 року. URL: <http://www.coe.int/defaulten.asp285> (дата звернення: 11.11.2020 г.).

17. Трагньюк Р. Принципи і стандарти захисту учасників кримінального судочинства у міжнародних документах. *Право України*. Київ, 2002. № 8. С. 26–30.